

اهمیت کشاورزی و منابع طبیعی و محیط زیست از دیدگاه قرآن کریم و دین اسلام

دکتر یعقوب مرادی

مدیر جهاد کشاورزی رودبار جنوب،

چکیده

کشاورزی و زراعت، هدیه ای است از زمین به انسان تا به وسیله آن بشر قدرت زندگی داشته باشد و بتواند به کمال مطلوب برسد. اما گاه انسان از اهمیت کشاورزی در زندگی خود غافل است و بیشتر توجه خود را صرف صنعت می کند. کشاورزی یکی از منابع اصلی تغذیه انسان است از این رو قرآن و اسلام تأکید بسیاری در مورد آن دارند؛ زیرا پیشرفت کشاورزی پایه مهمی در استقلال اقتصادی و بلکه سیاسی جامعه خواهد بود. قرآن کریم با این که کتابی اقتصادی نیست، ولی در آیات فراوانی انسان را به تلاش بر روی زمین در راه آبادانی بیشتر و بهره رساندن به دیگران دعوت و راهنمایی کرده است.

هدف اصلی مقاله حاضر بررسی اهمیت کشاورزی و منابع طبیعی و محیط زیست از دیدگاه قرآن کریم و دین اسلام می باشد. این پژوهش کتابخانه ای و مروری است و از سایت ها، مقالات و تحقیقات معتبر که در این زمینه انجام شده است استفاده کرده ایم.

کلمات کلیدی: کشاورزی، منابع طبیعی، قرآن کریم، دین اسلام

مقدمه و بیان مساله

کشاورزی یکی از منابع اصلی تغذیه انسان است و یکی از اهرم‌های استقلال اقتصادی هر کشور است، استقلال سیاسی نیز تا حد فراوانی به آن وابسته است. از این رو، دین اسلام به کشاورزی اهمیت فراوانی داده و برای آن ارزش بالایی برشمرده است. از آن جا که قرآن کریم برای هدایت بشر به کمال حقیقی و سعادت واقعی است، آن چه در این هدف (هدایت انسان) لازم بوده، بیان کرده است. بدین جهت آیاتی که درباره کشاورزی و زراعت در قرآن وجود دارد، در راستای همان هدف است. در چندین آیه به کشاورزی و زراعت اشاره شده است: "أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُو يَنْبِيعَ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَنُهُو ثُمَّ يَهْبِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَمًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِّأُولِي الْأَلْبَابِ (زمر، ۲۱) مگر ندیدی خدا از آسمان، آبی فرو آورد، پس آن را به چشمه‌هایی که در (طبقات زیرین) زمین است راه داد، آن گاه با آن کشتزاری را که رنگ‌های آن گوناگون است بیرون می‌آورد، سپس خشک می‌گردد، آن گاه آن را زرد می‌بینی، سپس خاشاکش می‌گرداند. قطعاً در این (دگرگونی‌ها) برای صاحبان خرد عبرتی است. "أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرْزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَمُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ (سجده، ۲۷) آیا ننگریسته‌اند که ما باران را به سوی زمین بایر می‌رانیم، و با آن کشته‌ای را بر می‌آوریم که دام‌هایشان و خودشان از آن می‌خورند؟ مگر نمی‌بینند؟ "أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُوْ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَمًا فَظَلَمْتُمْ تَفْكَهُونَ (واقعه، ۶۵-۶۳) آیا آن چه را کشت می‌کنید ملاحظه کرده‌اید؟ آیا شما آن را (بی یاری ما) زراعت می‌کنید، یا ماییم که زراعت می‌کنیم؟ اگر بخواهیم قطعاً خاشاکش می‌گردانیم، پس در افسوس و تعجب می‌افتید. از این آیات استفاده می‌شود که نزول باران و رویش گیاهان و درختان به دست خداست و کار کشاورز بذرافشانی و ایجاد زمینه رویش گیاه است. پس باید کشاورز در کارش به خدا توکل داشته باشد، و این یکی از بالاترین ارزش‌های کشاورزی است.

روایات فراوانی در اهمیت کشاورزی از پیامبر و امامان نقل شده است که برخی از آن‌ها چنین است: حضرت امیرالمؤمنین می‌فرماید: هر کس آب و خاکی داشته باشد و با این حال فقیر باشد، خدا او را از رحمت خویش دور کند. حضرت رسول اکرم می‌فرماید: وظیفه شماسست که به تربیت گوسفند و کشاورزی بپردازد که رفت و آمد هر دو خیر و برکت است. امام صادق می‌فرماید: هیچ عملی نزد خدا از زراعت محبوب‌تر نیست. و نیز آن حضرت می‌فرماید: کشاورزان گنج‌های مردمند. غذای پاکیزه را که خداوند ارزانی داشته است، زراعت می‌کنند و آنان در روز قیامت برترین مقام را دارند و به خدا نزدیک‌ترند و آنان را به نام "مبارک‌ها" صدا می‌زنند. در برخی از آیات، خداوند انسان را به کشاورزی و تشویق مردمان برای استفاده صحیح از محصولات

کشاورزی اشاره کرده و می فرماید: « فاطر السماوات والارض و هو یطعم و لایطعم؛ آفریننده آسمان و زمین خداست و او به خلق طعام و روزی می بخشد و خود از طعام بی نیاز است» و در بعضی آیات جریان کشت و روئیدن گیاهان از زمین به عنوان نمونه ای از قدرت الهی و مایه بصیرت و آگاهی انسان ها معرفی شده است. و نکته کلیدی و اساسی این است که خداوند خود را زارع و رویاننده گیاهان و محصولات کشاورزی معرفی کرده و انسان ها را به تدبیر در این مسئله فراخوانده است. کشاورزی از آن جهت که مواد غذایی جامعه را تهیه می کند، یکی از شغل های مقدس الهی شناخته شده و آباد کردن زمین خواسته و شغل پیامبران الهی بوده است. اساسا کار هم جزو قوانین طبیعت است و هم جزء قوانین شریعت و دین. و خداوند روز را برای کسب معاش و روزی قرارداده است و همه منابع ثروت را برای انسان و در خدمت او آفریده است و در زمین باغ ها از نخل خرما و انگور قرارداده و در آن چشمه های آب جاری کرده است تا مردم از میوه آن باغ ها تناول کنند و خدا را شکر کنند. از دیدگاه قرآن آنچه مورد نیاز انسان برای ادامه زندگی لازم است، در زمین مهیا است اما این امر به معنای آن نیست که کلیه نیازمندی های انسان به صورت بالفعل و بدون کار و تلاش در اختیار اوست بلکه بدین معنا است که انسان باید با به کارگیری روحیه عمران و آبادانی و در سایه خلاقیت و ابتکار و تلاش روزی خود را از منابع طبیعت به دست آورد (<https://rivasjonoob.ir>).

قرآن، بشر را از چهارده قرن پیش به اهمیت و ارزش منابع در زندگی انسان و از جمله کشاورزی توجه داده است. خداوند در آیات مختلف انسان ها را به کشاورزی تشویق و کسانی را که هر گونه فسادی در این کار مقدس ایجاد می کنند، سرزنش نموده است. این کلام آسمانی جاودانه، هر آنچه در مورد کشت و کشاورزی می باشد ذکر کرده و برای نخستین بار، از نقش جریان بادهای و اقسام آن در کشاورزی سخن به میان آورده است. اگر چه هدف قرآن از بیان این مطالب در درجه اول همانا بیدار کردن اندیشه انسان و توجه دادن آن به توحید و صفات الهی و بیدار ساختن وجدان انسان ها است. اما تفکر عمیق در این آیات می تواند ما را در بهبود کشاورزی یاری دهد. قرآن کریم کتاب هدایت بشر به سوی خدای متعال است که در راستای اهداف هدایتی خود از شیوه های گوناگون برهان، موعظه، جدل به روش نیکو و اشاره های علمی استفاده کرده است. در این کتاب بیش از هزار آیه به مطالب علمی اشاره دارد که برخی در حد اعجاز علمی قرآن به شمار می آید؛ از این رو آیات فراوانی در ارتباط با گیاهان و مسائل مربوط وجود دارد که حاکی از اهمیت این موضوع می باشد. تمام گیاهانی که از زمین می رویند از هر نظر مهم و آیت روشنی از عظمت خداوند می باشند. گیاهانی که در قرآن کریم از آنها نام برده شده هم از نظر خواص و کاربرد و هم از نظر اشاره به رویدادها و اتفاقاتی که همراه با نام این گیاهان آمده نیز از اهمیت ویژه ای برخوردارند؛ چون نام این گیاهان با کلام الهی آمیخته شده اند، به نوعی ارزشمند و مهم جلوه می کنند (<https://hawzah.net/fa/Article>).

تعاریف و مفاهیم

تعریف کشاورزی و اهمیت و آثار کشاورزی از منظر قرآن کریم و دین اسلام

کشاورزی به معنای زراعت، برزگری و کشت، یکی از مهم‌ترین منابع غذایی بشر و مأموریت آدمی از سوی خداوند در زمین به عنوان خلیفه‌الله است. کشاورزی از نظر قرآن موجب قوام جامعه و حکومت است. از این رو، از اهمیت خاص در آموزه‌های قرآن برخوردار می‌باشد (<https://www.isna.ir/news/tabriz>). به تولید محصولات و گیاهان، کشاورزی گفته می‌شود. کشاورزی و نباتات حضور چشمگیری در قرآن دارد که حاکی از اهمیت آنها در محیط نزول این کتاب است. ریشه عربی «ف ل ح» واجد معنای اصلی «دو نیم کردن» یا «شکافتن» است. این واژه در اطلاق به زمین، به معنای «شیار کردن»، «کشتن» یا «شخم زدن» است؛ بنابراین فلاحه، هنر شخم زدن و کاشتن است و در عناوین رساله‌های عربی قرون وسطی درباره رشته زراعت در معنای کلی «کشاورزی» به کار رفته است. دیگر ریشه‌هایی که در قرآن به معنای کاشتن به کار می‌روند، «ز ر ع» و «ح ر ث» هستند که هر دو با هم در آیات ۶۳ - ۶۴ سوره واقعه به کار رفته‌اند. فعل «أَثَارَ» به معنای «کشتن» در آیه ۹ سوره روم به کار رفته است. عام‌ترین عبارت برای «گیاه»، نبات است که در آیات ۴۵ سوره کهف و ۱۷ سوره نوح دیده می‌شود. ادوارد لین، نبات را «به هر چیزی که به مشیت خداوند در زمین می‌روید، سبز می‌شود یا جوانه می‌زند» ترجمه می‌کند (<https://hawzah.net/fa/Article>). کشاورزی همچنین مایه سرور و شادی انسان‌ها می‌شود. انسان افزون بر شادی که از دیدن سبزه به او دست می‌دهد، از نزول باران و سرسبزی مزارع، شادمان می‌شوند به ویژه اگر خود در جامه کشاورز در رویش این گیاهان نقش داشته باشد (حدید، آیه ۲۰). خداوند در آیه ۲۹ سوره فتح گزارشی از شگفتی کشاورزان از رویش و سرسبزی مزارع می‌دهد که بیانگر تأثیرگذاری رویش و سبزی در نهاد انسان است. با این همه، گیاهان و کشاورزی آثار مهمی در زندگی بشر دارد که در آیات دیگر به آنها توجه داده شده است. خداوند در آیاتی از جمله ۲۰۵ سوره بقره و ۴۷ و ۵۵ و ۵۶ سوره یوسف، کشاورزی را عامل قوام جامعه بشری و حکومت می‌داند؛ زیرا کشاورزی، مهم‌ترین منبع تأمین غذای انسان و برطرف‌کننده نیازهای تغذیه‌ای اوست. (یونس، آیه ۲۴ و نحل، آیات ۱۰ و ۱۱ و سجده، آیه ۲۷ و یس، آیه ۳۳ و ق، آیات ۹ و ۱۱). بنابراین، نقش اقتصادی آن بر کسی پوشیده نیست (<http://vasael.ir/fa/news/16326>).

امام صادق (ع) در تفسیر آیه شریفه «و علی الله فلیتوکل المتوکلون» فرمودند: «منظور از مومنان، کشاورزان هستند». کشاورزان کارهایی که مربوط به آنها است انجام می دهند؛ بذر می پاشند و درخت می کارند و بقیه کارها را در دست خداوند می دانند که اگر از ناحیه او عنایتی نشود، تمام تلاششان ضایع و سعی شان بی ثمر خواهد بود. به دلیل همین ارتباط ویژه ای که میان کشاورز و طبیعت وجود دارد، هر لحظه در انتظار هدیه ای از سوی خدا بوده و تمام زندگی و تلاششان با توکل به خداوند می گذرد. آنان چشم انتظار باران از آسمان، رویش خوب گیاهان از زمین، شرایط مساعد جوی، به بار نشستن دانه ها و غیره هستند و این پیوند کار و ایمان از آنان یکتاپرستانی بزرگ می سازد.

خداوند متعال در قرآن رویش گیاهان را نماد رستاخیز دانسته و می فرماید: «یخرج الحی من المیت و یخرج المیت من الحی و یحیی الارض بعد موتها...؛ زنده را از مرده و مرده را از زنده بیرون آورد و زمین را پس از فصل خزان و مرگ گیاهان باز زنده گرداند» انسان وقتی به سرزمین خشکی می نگرد گویی جسم بی جانی را می بیند که باد ذرات آن را به هر سو می پراکند. بعد از آن که فصل بارش فرا می رسد، سبزی و نشاط از خاک سر برمی آورد و روح حیات در کالبد خشک زمین دمیده می شود. کشاورز می تواند با دیدن رستاخیز طبیعت به یاد رستاخیز آخرت افتاده و ایمان و اعتقادش به معاد راسخ تر شود. هر جلوه از طبیعت کلاس درسی است که معرفت و اخلاق می آموزد؛ سبزی طبیعت دل هایشان را سبز می کند. بخشندگی زمین به آنها کرامت می آموزد. انتظار باران و رسیدن محصول درس صبر و پایداری را به آنها تعلیم می دهد. از دانه ای که پس از جوانه زدن با شکافتن زمین سخت، بیرون می آید، درس مقاومت می آموزد؛ درس هایی که اگر انسان در زندگی خود به آنها جامه عمل بپوشاند مقرب درگاه الهی می شود. امام باقر (ع) فرموده است: «بهترین اعمال آن است که کشاورزی بذری بکارد و سپس هر انسان نیک و فاسدی از آن بخورد. پس اگر نیکوکار از آن بخورد بر او طلب مغفرت کند و اگر بدکار از آن بخورد خودش نفرین شود و پرندگان و چهارپایان هم از آن بخورند.»

در دوره های پیش از اسلام، در بسیاری از مناطق به ویژه شبه جزیره عربستان به علت بدی آب و هوا، ناآگاهی مردم از دانش کشاورزی، ندانستن شیوه های جمع آوری آب های سطحی و استخراج آب های زیر زمینی و نیز نبود قوانینی صحیح برای تضمین امنیت محصولات کشاورزی، کشت و زرع رونق چندانی نداشت. با طلوع خورشید اسلام و تابش شعاع مهرگستر آن پیشوایان دینی همواره بر اهمیت دینی تأکید کرده و افزون بر آن با تعبیر رسا و بسیار زیبا ارزش و منزلت کشاورزی را بیان کرده اند و خود نیز در حالی که عرق از بدن های پاکشان سرازیر بود، کشاورزی می کردند (<https://vista.ir/m/a/oq0wa>).

از آیات قرآن و روایات، افزون بر فضیلت کشاورزی به دست می آید که منابع طبیعی به عنوان بستری برای کشاورزی از نعمت های بزرگ الهی است. آب، خاک، بارش باران و رویش گیاهان رابطه ای بسیار پیچیده و دقیق دارند که تأمل در آن ها می تواند آدمیان را به قدرت، علم و حکمت الهی رهنمون سازد. در قرآن مجید به ریزترین موارد از جمله اکولوژی، اقلیم، بستر کشت مناسب، آبیاری صحیح، فرسایش، جوانه زدن دانه، آفات، بیماری ها و ... به صورت ظریفی اشاره شده که هر محققى را به وجد می آورد.

" وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِن طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِّنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (آیه ۹۹ سوره انعام) و اوست که از آسمان، آبی فرو فرستاد و بدان هر گونه گیاه بر آوردیم، و از آن جوانه سبز رویندیم و از آن دانه های در هم رسته بیرون آوردیم، و از شکوفه خرما خوشه های دسترس و باغ های انگور و درختان زیتون و انار پدید آوردیم که همانند و ناهمانند هستند؛ به میوه های آن چون میوه دهد و برسد بنگرید؛ در این برای اهل ایمان، مایه های عبرت است."

زمین، زمانی ارزش و اهمیت یافت که انواع گیاهان و جانوران در آن پدید آمدند. گیاهان موجب آن شدند تا زمین به شکل بسیار زیبایی آراسته شود. سبزی گیاهان و طراوت آن، جان آدمی را نوازش می دهد و جانفزایی می کند. بی گمان، گیاهان یکی از شاهکارهای آفرینش الهی است. تفکر و اندیشه در گیاهان می تواند آدمی را با بسیاری از حقایق هستی آشنا کند و زمینه رشد و کمال وی را فراهم آورد. خداوند در آیات ۱۰ و ۱۱ سوره نحل، رویش گیاهان و زراعت با بارش باران را از آیات الهی برای اهل تفکر و اندیشه می داند و از ایشان می خواهد تا با اندیشه در این چرخه زندگی گیاهی، حقایقی چون معاد و رستاخیز را درک کنند. آفرینش میوه ها و محصولات زراعی، از آیات مهم خداشناسی است (رزاقی، ۱۳۸۸).

خداوند در آیه ۴ سوره رعد، گوناگون بودن میوه های درختان و محصولات کشاورزی را به رغم بهره مندی همه آن ها از یک آب و خاک، به عنوان نشانه هایی از خداشناسی برای خردمندان بر می شمارد که از نشانه ها به حقیقت می رسند. بر اساس آیه ۳۳ سوره یس، رویش انواع دانه ها و محصولات کشاورزی چون گندم، جو و برنج و مانند آن از زمین، خود بهترین گواه و نشانه قاطع بر قدرت خداوند یکتا و یگانه است؛ چنانکه همین رویش مجدد گیاه از زمین مرده، بهترین گواه بر رستاخیز و دلیل و حجت قاطع بر قیامت و قدرت خداوندی بر رستاخیز انسان ها همانند گیاهان است. انسان های سالم با فطرت پاک و عقل سلیم، از سبزی و طراوت گیاهان شاد می شوند و بر همین اساس به کشاورزی توجه خاص مبذول می دارند. از نظر قرآن، کشاورزی وسیله تزئین و زیبایی نه تنها زمین بلکه خود انسان هاست (آل عمران، آیه ۱۴). خداوند یکی از مأموریت های بشر در زمین را بر اساس آیه ۶۱ سوره هود، آبادانی

زمین می‌داند، کشاورزی بی‌گمان از مهم‌ترین و کامل‌ترین مصادیق این آبادانی است؛ زیرا زمین با رویش گیاهان و سرسبزی آن زیبایی خاصی می‌یابد و موجبات سرور و شادمانی انسان می‌گردد. (یونس، آیه ۲۴). او کسی است که از آسمان آبی فرستاد که هم از آن می‌نوشتید و هم گیاهانی که حیوانات خود را در آن به چرا می‌برد از آن حاصل می‌شود. خداوند با آن (آب)، برای شما زراعت و زیتون و نخل و انگور و از همه میوه‌ها می‌رویاند (نحل ۱۱ و ۱۲) به یقین در این، نشانه‌ای روشن از عظمت خدا برای اندیشمندان است (یداللهی و همکاران، ۱۳۹۱).

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرَّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ. (سوره انعام آیه ۱۴۱). و او کسی است که باغ‌های (دارای درختان) داربست دار و بدون داربست پدید آورده است و نیز درخت خرما و زراعتی که میوه‌های آن گوناگون است، و درخت زیتون و انار که همانند و ناهمانندند، از میوه آن چون میوه بر آورد بخورید و روز چیدنش حق بینوایان از آن را بپردازید، ولی اسراف نکنید که او اسرافکاران را دوست ندارد. همچنین خداوند تبارک و تعالی در آیه ۲۱ سوره زمر میفرماید:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيَجُ فِتْرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِأُولِي الْأَلْبَابِ. آیا ننگریسته‌ای که خداوند از آسمان آبی فرو فرستاد و آن را در (مخزن) چشمه ساران در دل زمین راه داد، سپس بدان کشت گوناگون بر می‌آورد، سپس (آن کشت) می‌خشکد و آن را زرد می‌بینی، سپس آن را خرد و خوار می‌کند؛ در این امر برای خردمندان یادآوری است.

یکی از شگفتی‌های جهان آفرینش که در آیات قرآن به آن توجه شده، گیاهان هستند که از انسان می‌خواهد با دقت بیشتری در آنها بنگرد، در نحوه رسیدن میوه‌ها (سوره انعام/آیه ۹۹). در تنوع رنگی که میان گیاهان مختلف وجود دارد و حال آنکه همه از آبی واحد سیراب می‌گردند و اینکه چگونه خداوند بعضی از آنها را بر بعضی دیگر از نظر میوه برتری داده است (سوره رعد/آیه ۴) و در نهایت قرآن هدف اصلی از آفرینش گیاهان را تذکر و تفکر و تعقل در گیاهان و سایر نشانه‌ها برای کسب معرفت بیشتر نسبت به خداوند متعال و هدایت از این طریق بیان می‌کند (سوره رعد/آیات ۲، ۳، ۴). هیچ چیز در این عالم بیهوده آفریده نشده چرا که همگی نشانی از خلقت خداوند دانا و حکیم دارند (سوره انبیاء/آیه ۱۶) (قنادی و داودی، ۱۳۹۲).

سیره انبیاء و معصومان در مدیریت و حفظ منابع طبیعی و محیط زیست

حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست به معنای عدم بهره برداری یا حتی کمتر استفاده کردن از امکانات طبیعت نیست، بلکه مراد استفاده بهینه و خردمندانه از طبیعت است. چرا که گاهی خودداری از بهره برداری از منابع طبیعی، ممکن است باعث تخریب و هدر رفتن منابع شود. نقش و جایگاه منابع طبیعی و محیط زیست در سیره پیامبر اکرم(ص) و ائمه اطهار(ع) نقشی کلیدی و بسیار مهم است. در اسلام محافظت از محیط به عنوان شعبه ای از ایمان نامبرده شده است. چنانچه در حدیث است که پیامبر صلی الله علیه وسلم فرموده اند ایمان هفتاد و چند شعبه دارد که بهترین آن گفتن لا اله الا الله است و پایین ترین درجه ی آن کنار زدن و برداشتن اذیت و آزار از راه مردم می باشد و حیا نیز شعبه ای از ایمان است. از امام صادق(ع) در این باره چنین روایت شده که خداوند برای پیامبرانش کشاورزی و درختکاری را برگزید تا از بارش باران ناخشنود نباشند در سخنان بزرگان دین توصیه زیادی به احیا و حفظ طبیعت شده است. در روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم آمده است که مسلمانی نیست که درختی بنشاند و یا زراعتی کشت کند که از آن پرندگان و آدمیان و چهار پایان بخورند، مگر آنکه چنین کاری برای او صدقه محسوب می شود. همچنین از حضرت پیامبر صلی الله علیه وسلم روایت شده است که تحفظوا من الارض فإنها أمکم یعنی از زمین حفاظت کنید به درستی که آن مادر شماست و در حدیث دیگری می فرماید: **إِنْ قَامَتْ عَلَى أَحَدِكُمُ الْقِيَامَةُ، وَفِي يَدِهِ فَسِيلَةٌ فَلْيَغْرِسْهَا**. یعنی اگر قیامت برپا شود و در دست نهالی باشد باید آنرا بکارد. از نظر قرآن کریم طبیعت جایگاه بالا و نقش زیادی در زندگی موجودات زنده دارد. چنانچه خداوند در آیه ۳۱ سوره انبیاء فرموده است از آب همه چیز را زنده کردیم پس گیاه، حیوان و انسان زندگیشان به آب بستگی دارد. حتی از نظر قرآن حیات موجودات به ظاهر بیجان همچون زمین به واسطه آب است خداوند آب را نازل کرد و زمین مرده را به وسیله آب زنده کرد (آیه ۱۶۴ سوره بقره). در واقع اگر اسلام بر حمایت اساسی از منابع طبیعی و حفاظت از آنها تاکید دارد به خاطر خیر انسان و تأمین ضروریات و حاجتهای انسان، چه نسل حاضر و چه نسلهای آینده می باشد. از منظر قرآن کریم انسان مسئول صیانت از طبیعت است و فساد و اسراف در طبیعت را بر نمی تابد خداوند شما را از زمین خلق کرد و شما را مأمور آبادانی آن نمود (سوره هود، آیه ۶۱). و آنان که در زمین فساد می کنند از زیانکارانند (سوره بقره، آیه ۲۷). اسراف نکنید که خداوند اسرافگران را دوست ندارد (سوره انعام آیه ۱۴۱). خداوند از منابع طبیعی به رزق و روزی انسان یاد می کند ما زمین را امتداد داده و در آن کوهها را قرار دادیم و در آن از هر شیء موزون روپاندیم و روزی شما را در زمین قرار دادیم (سوره حجر، آیات ۱۹ و ۲۰). این نتیجه بدست می آید که نابسامانی های موجود در طبیعت و جرائم ضد آن ناشی از بهره وری نادرست از طبیعت و منابع آن است. در واقع می توان گفت که نگرش اسلام به محیط زیست و منابع طبیعی یک نگرش همه جانبه بوده و در عین حال

که طبیعت و محیط را برای استفاده بشر آماده ساخته است، جلوی هرگونه تجاوز و سرکشی انسان را هم گرفته است. با توجه به مبنای کلیدی اسلام که آخرت است، تمام اعمال به خود انسان باز می گردد و او نسبت به تمامی اعمالی که مرتکب شده، بازخواست می شود. او مجبور به حمایت از دستاوردهای حال برای آیندگان است. آخرت شناسی نیرویی برای اجرای صحیح اعمال است. تفکر قضاوت در مورد اعمال، او را از انجام برخی اعمال و خودپرستی و خودخواهی دور نگه می دارد. نقش انسان، سروری او و مسئولیت او در برابر امانت، در ادیان الهی به صراحت آمده او این تصمیم اوست که در این راه حرکت کند. انسان در جریان نقش خود در نظام کلی خلقت و شناخت سرشت انسانی خویش در عالم خلقت مفهوم پیدا می کند. با ایجاد یک برنامه صحیح تربیتی در حفظ منابع طبیعی کوشا باشیم و با تغییر اخلاق مفسدانه به مصلحانه برکت خداوند هم بر ما نازل خواهد شد (محمدلو و همکاران، ۱۳۹۹).

عوامل مادی و معنوی توسعه کشاورزی

از نظر آموزه های قرآنی، کشاورزی از همان آغاز هبوط انسان بر زمین آغاز شد؛ زیرا انسان تنها به جمع آوری محصولات طبیعی کشاورزی اکتفا نکرد، بلکه در اندیشه بود تا در کنار دامداری و پرورش دام به معنای عام آن، از کشاورزی نیز بهره برد. از همین رو وقتی سخن از قربانی در راه خدا پیش آمد، هر یک از فرزندان حضرت آدم (ع) با توجه به دو صنعت کشاورزی و دامداری، قربانی خود را از محصولات کشاورزی و دامی به خدا عرضه و قربانی کردند، که به طور طبیعی می بایست از دسترنج آنان فراهم آمده باشد، نه آنکه تنها با جمع آوری محصول گیاهی یا به دام انداختن دام، آن را پیشکش کرده باشند؛ زیرا بر اساس روایات مقصود از «قرباناً» در آیه ۲۷ سوره مائده گوسفند برای هابیل و کشت و زراعت برای قابیل بوده است (مجمع البیان، ج ۳ - ۴، ص ۲۸۳). البته کشاورزی آغازین همانند دامداری نخستین، آنچنان پیشرفته و صنعتی نبود؛ زیرا انسان در فرآیندی تدریجی به ابزارها و روش های پیشرفته دست یافت که تأمین کننده اهداف مورد نظر در حوزه دامداری و کشاورزی بوده است؛ چنانکه در عصر حضرت یوسف (ع) روش هایی برای صیانت از محصولات کشاورزی برای سالیان دراز در قالب حفظ آن در انبارها مطرح و به کار گرفته می شود (یوسف، آیات ۴۷ و ۴۸). بهره برداری از دام برای کشاورزی و شخم زدن زمین از جمله روش های صنعتی کردن کشاورزی است که در مصر باستان مطرح بوده است (بقره، آیه ۷۱؛ دخان، آیات ۱۷ تا ۲۵).

از نظر قرآن، برای بهره برداری و بهره وری بیشتر در صنعت کشاورزی می بایست عوامل مادی و غیرمادی شناخته و مورد استفاده قرار گیرد. مهم ترین عوامل مادی و غیرمادی در توسعه کشاورزی و پیشرفت و بهره وری در این صنعت برخی عوامل زیر است:

۱- دعا و نیایش: از نظر قرآن، باور به اینکه انسان تنها کشتکار است نه کشاورز، نقش تعیین کننده در توسعه کشاورزی و بهره‌مندی از زمین برای تأمین امنیت غذایی دارد؛ زیرا بسیاری از مردم گمان می‌کنند که آنان کشاورز هستند و کشت را «ورز» می‌دهند و به رشد و بلوغ می‌رسانند؛ در حالی که انسان کاری که انجام می‌دهد، «حرث» است که شخم زدن و دانه‌پاشی در زمین است که از آن به عنوان «کفر» و کافر تعبیر می‌شود؛ زیرا کافر در لغت به معنی کسی است که دانه را در زیر خاک نهان می‌کند. انسان با کشتکاری، بستری را فراهم می‌آورد تا خدا آن دانه کشت شده را «ورز» داده و به رشد برساند. از همین رو به صراحت در این باره می‌فرماید: آیا آنچه را کشت می‌کنید ملاحظه کرده‌اید. آیا شما آن را زراعت می‌کنید و می‌پرورانید یا ماییم که آن را می‌پرورانیم و زراعت می‌کنیم؟ زیرا اگر بخواهیم قطعا خاشاکش می‌گردانیم و دانه را رشد نمی‌دهیم. پس در افسوس و تعجب می‌افتید که چرا زراعت نشد و رشد نکرد؟ (واقعیه، آیات ۶۳ تا ۶۵). پس وقتی انسان بداند که انسان کشتکار است و خدا کشاورز است، برای رسیدن دانه پس از کشت دست به دعا برمی‌دارد و از خدا می‌خواهد تا این کشت را ورز آورده و زراعتی را ایجاد کند. از همین رو، مستحب است که کشتکار هنگام کشت مشتی از دانه بردارد و آیات فوق‌الذکر را بخواند تا خدا کشت او را پرورش دهد.

۲- شکر نعمت: از مهمترین عوامل توسعه هر نعمتی و بهره‌مندی از آن و جلوگیری از تبدیل آن به نعمت آن، شکر نعمت و به کارگیری درست هر نعمت در جای حق و عدل آن است؛ زیرا خدا می‌فرماید در صورت کفران نعمت، نعمت را گرفته و حتی به نعمت تبدیل می‌کند (رعد، آیه ۱۱؛ انفال، آیه ۵۳). البته شکر نعمت نه تنها موجب افزایش نعمت و حفظ و بقای آن می‌شود، بلکه حتی به انسان وسعت وجودی و انشراح می‌دهد تا به آرامش شگفت دست یابد (ابراهیم، آیه ۷).

۳- ایمان و تقوای الهی: از نظر قرآن، از مهمترین عوامل توسعه رزق و روزی از جمله کشاورزی و دامداری، تقوای الهی است که موجب افزایش باران مناسب و برکات می‌شود (اعراف، آیه ۹۶).

۴- صدقه و انفاق: از دیگر عوامل تأثیرگذار معنوی در توسعه و پیشرفت کشاورزی، پرداخت زکات و انفاقات است؛ زیرا اگر چنین عملی انجام نشود، خدایی که کشاورز است، به خشم آمده و کشت و زرع را نابود می‌کند؛ چنانکه در حق کشاورزان و باغدارانی که حاضر نشدند از محصولات به فقیران کمک کنند، خشم گرفت و زراعت ایشان را نابود کرد (قلم، آیات ۱۷ تا ۲۷؛ انعام، آیه ۱۴۱).

۵- صیانت از منابع آبی: کشاورزی به آب بستگی دارد، از همین رو برای توسعه کشاورزی دستیابی به آب و صیانت آن از طریق سدکشی و روش‌ها و ابزارهای جدید و فن‌آوری‌های نوین باید در دستور کار قرار گیرد. از نظر قرآن، اگر آب نباشد، کشاورزی از دست می‌رود؛ بنابراین می‌بایست در حفظ آب و بهره‌مندی از آن دقت کرد (انعام، آیه ۹۹؛ یونس، آیه ۲۴؛ رعد، آیه ۴) آبیاری

زمین‌های زراعی، دارای تأثیری بسزا در رونق و توسعه کشاورزی است که باید از سوی کشتکار مد نظر قرار گیرد (بقره، آیه ۷۱) و در این راه بهره‌گیری از ابزارها و روش‌هایی که آب را به کشت برساند مهم و اساسی است؛ چنانکه حفر انهار و مانند آن با استفاده از ابزارهایی همچون خیش و گاواهن و مانند آنها در طول تاریخ مورد استفاده بوده است. البته آبیاری بارانی بسیار در بهبود کشت مؤثر است، از همین رو طبیعت با کشت بارانی و تأمین آب از طریق باران بیشتر از روش‌های دیگر بهره برده است و انسان می‌بایست با تفکر و تدبیر و دقت نظر در طبیعت و روش‌های الهی، به افزایش بهره‌وری در کشت اقدام کند (عبس، آیات ۲۵ و ۲۶؛ انعام، آیه ۹۹؛ یونس، آیه ۲۴؛ سجده، آیه ۲۷). به هر حال با سوق دادن آب به مناطقی که به سبب فقدان آب، کشت ممکن نیست، می‌توان دامنه کشتکاری را افزایش داد (سجده، آیه ۲۷). چنانکه با بهره‌گیری از روش آبیاری بارانی می‌توان از هدررفت آب جلوگیری کرد و دامنه و میزان کشت و محصولات را نیز افزایش داد و توسعه مفیدی را ایجاد کرد.

آبی که از آسمان فرو می‌ریزد مهم‌ترین منبع کشت و زرع است. از این رو بر بشر است تا در اندیشه محافظت و مهار آب‌های باران باشد که رودها و نهرها و چشمه‌ها را پدید می‌آورد و سفره‌های زیرزمینی را انباشته می‌سازد و آب شیرین و گوارا را در اختیار بشر و دیگر موجودات زنده می‌گذارد؛ زیرا هر موجود زنده‌ای در زمین از آب آفریده شده است: «و جعلنا من الماء کل شیء حی؛ همه چیز را از آب زنده گردانیدیم» (سوره انبیا، آیه ۳۰). مهار آب و مدیریت آن می‌تواند تأثیرات شگرفی در رونق و توسعه کشاورزی به جا گذارد. خداوند در آیات ۶۷ و ۷۱ سوره بقره به استفاده یهودیان از گاو برای آبیاری زمین‌های کشاورزی اشاره می‌کند. بنابراین، آبیاری از طریق ابزارهای گوناگون می‌تواند تأثیرات مهمی در افزایش بهره‌وری خاک و رونق و توسعه کشاورزی بجا گذارد که همه اقوام بشری از گذشته با آن آشنا بوده و از آن بهره می‌گرفتند. در هر عصر و زمانی روش‌هایی برای بهره‌گیری و بهره‌وری پدید آمده است که موجبات افزایش و رونق کشاورزی و توسعه آن شده است. در زمان کنونی آبیاری قطره‌ای و مدیریت کامل آب به‌عنوان یکی از بهترین روش مورد توجه است، به‌گونه‌ای که سطح کشت محصولات کشاورزی را چند برابر افزایش می‌دهد و رونق کشاورزی و شکوفایی اقتصادی را موجب می‌شود.

باران و بارندگی از جمله عوامل توسعه کشاورزی است که در آیات قرآن به آن اشاره شده است. بارندگی، مهم‌ترین منبع تأمین آب است. زمانی ارزش باران و بارندگی را بیشتر درک می‌کنیم که بدانیم که آب باران دارای خواص بسیاری برای کشاورزی است و املاح همراه باران در حکم تغذیه کامل برای زراعت است. از این رو قرآن از آب باران به عنوان: ماء «مبارکاً»، آب پربرکت یاد کرده است (ق، آیه ۹).

۶- ابزارهای مناسب: بهره‌گیری از ابزارها و امکانات و فن‌آوری‌های جدید می‌تواند در توسعه کشاورزی و کشتکاری بسیار مفید و سازنده باشد؛ چنانکه در گذشته با خیش و گاو و گاواهن به افزایش مزارع و توسعه کشت و بهره‌وری بیشتر توجه می‌شده است. (بقره، آیه ۷۱). بنابراین، مدیریت جامعه می‌بایست در اندیشه تهیه و تأمین ابزارهای مناسب روز برای کشاورزی برآید تا با شکوفایی کشاورزی و توسعه و رونق آن، شکوفایی در بخش‌های دیگر نیز انجام گیرد و اقتصاد و تمدن در جامعه شکل مناسب و درستی پیدا کند.

۷- اصلاح زمین: از دیگر روش‌هایی که موجب افزایش بهره‌وری می‌شود می‌توان به اصلاح زمین از طریق شخم زدن اشاره کرد (روم، آیه ۹۱)؛ زیرا مقصود از «اثاروا الارض» زیرو رو کردن زمین برای زراعت یا ساختمان‌سازی و غیر آن است (المیزان، ج ۱۶، ص ۱۵۸). بنابراین، انسان باید از هر گونه روشی که موجب اصلاح خاک زمین و افزایش بهره‌وری از آن می‌شود، اقدام کند تا به امنیت غذایی دست یابد. از آنجایی که شخم زدن یکی از راه‌های بهبود کشاورزی و افزایش بهره‌وری از خاک است، به آن اشاره شده است. آبیاری و تأمین آب مناسب و تأمین مواد غذایی مناسب برای زراعت از دیگر روش‌هایی است که با اصلاح خاک می‌توان به توسعه کشاورزی اقدام کرد. بر این اساس زمین‌های غیر قابل کشت با اصلاح، به زمین‌های مناسب و مساعد برای کشت و زرع تبدیل شود. اصلاح زمین، به عنوان یک مأموریت نخستین برای انسان نیز مطرح می‌باشد، زیرا انسان‌ها مأمورند تا زمین را آبادان کنند و این جز به اصلاح زمین و خاک امکان‌پذیر نیست.

۸- بذرپاشی: کشاورزی و کشتکاری صنعتی نیازمند بهره‌گیری از همه روش‌هایی است که می‌تواند به بهره‌وری و توسعه آن کمک کند. از آنجا که انتخاب بذر مناسب و اصلاح آن می‌تواند در افزایش زیر کشت و بهبود محصول کمک کند باید به آن توجه شود. حفظ بذر از هر گونه آفات به هر شکل ممکن (یوسف، آیه ۴۷) و نیز انتخاب زمان مناسب برای بذر پاشی و قرار دادن بذر در عمق مناسب از طریق شخم زدن خاک (واقعیه، آیات ۶۳ و ۶۴) از اقداماتی است که می‌بایست انجام شود. باید توجه داشت که واژه «حرث» مصدر «تحرثون» به عمل پاشیدن بذر و آماده کردن زمین برای زراعت گفته می‌شود.

۹- مدیریت منابع: از دیگر کارهایی که می‌تواند در توسعه کشتکاری و زراعت بسیار مهم و اساسی باشد، مدیریت علمی منابع کشاورزی و کشتکاری است. در کشاورزی هدفمند تأمین امنیت غذایی همواره در اولویت است و از همین رو انسان‌های امین و علیم و دانشمند در علوم مختلف می‌بایست عهده‌دار مدیریت کشاورزی شوند، چنانکه حضرت یوسف (ع) چنین مدیریتی را می‌پذیرد و کشاورزی صنعتی هدفمندی را در دولت مصر پایه‌گذاری می‌کند تا نه تنها از بحران‌های خشکسالی هفت ساله عبور

کنند، بلکه بتواند به عنوان صادرکننده، قدرت سخت و نرم خویش را در محیط پیرامونی و منطقه‌ای افزایش دهد (یوسف، آیات ۴۷ تا ۵۵ و ۸۸).

۱۰- کار و تلاش فراوان: از مهمترین عوامل تولید در عرصه کشاورزی و توسعه صنعت کشتکاری و تأمین امنیت غذایی، کار است که هیچ شکی در این عامل وجود ندارد (یوسف، آیه ۴۷؛ روم، آیه ۹). البته اگر بخواهیم رونق واقعی را تجربه و توسعه کشاورزی را تحقق بخشیم تنها به کار معمولی نمی‌توان بسنده کرد. جامعه‌ای که خواهان شکوفایی است و می‌کوشد تا تمدنی را به پا کند می‌بایست فراتر از کار معمولی به تلاش مضاعف و کار چند برابر و جهادی تن دهد و تنبلی و کم کاری را کنار گذارد. از این روست که خداوند در آیه ۴۷ از زبان حضرت یوسف (ع) به این مهم توجه می‌دهد که رهایی از مشکلات اقتصادی و تنگناهای معیشتی و دستیابی به رشد و شکوفایی اقتصادی و زراعی زمانی تحقق می‌یابد که جامعه فراتر از کار معمولی به کار مضاعف تن در دهد. مفسران با اشاره به واژه «دابا» بر این باورند که مراد از کار، تنها کار معمولی نیست، بلکه جدیت و تلاش مضاعف و چند برابر است که از آن در عصر حاضر به تلاش جهادی تعبیر می‌شود (مجمع‌البیان، ج ۵ و ۶، ص ۳۶۴).

۱۱- نقش انسانی و مدیریتی

عامل دیگر، نقش انسانی در کشت و زرع افزون بر نقش خداوند و طبیعت است. به این معنا که توسعه کشاورزی هرگز با گوشه گیری انسان تحقق نخواهد یافت. حتی اگر باران و آب به اندازه کافی وجود داشته باشد، می‌بایست انسان به عنوان خلیفه خداوندی در این حوزه وارد شده و نقش خود را به درستی ایفا کند. اگر خداوند زراعت را پدید می‌آورد و گیاهان را می‌رویاند ولی نمی‌بایست نقش واسطه‌ای انسان را نادیده گرفت. بر انسان است که با پاشیدن بذر در زمین و مدیریت آن، اجازه دهد تا کشت در راستای نیازهای غذایی مردم انجام گیرد. از این رو به نقش انسان در آیه ۴۷ سوره یوسف اشاره شده است؛ هر چند که انسان نمی‌بایست از نقش واسطه‌ای خود فراتر رود و گمان برد که او زارع واقعی است و گیاه را می‌رویاند؛ بلکه او تنها در نقش واسطه عمل می‌کند (واقع، آیات ۶۳ و ۶۴ و نیز روم، آیه ۹). در همین رابطه یعنی عامل مدیریتی و انسانی می‌توان به آیات ۴۶ تا ۴۹ و ۵۵ و ۶۵ و ۸۸ سوره یوسف اشاره کرد که به مسئله مدیریت در امر رونق و توسعه کشاورزی توجه می‌دهد و نمونه‌ای از مدیریت موفق حضرت یوسف (ع) را گزارش می‌کند. از همین آیات به دست می‌آید که دولت می‌بایست در شرایط بحرانی از تولید تا برداشت تا توزیع و مصرف، بر کشاورزی جامعه مدیریت و نظارت کند و در شرایط بحرانی نظارت به کسانی سپرده شود که امانتدار و عالم و آگاه به مسائل مدیریتی و اقتصادی باشند.

از نظر قرآن مهم ترین آثاری که برای کشاورزی می توان بیان کرد، عبارتند از:

۱- امنیت غذایی و تأمین نیازهای بدنی بشر: انسان ها از طریق کشاورزی بخشی از نیازهای بدنی خویش را تأمین می کنند و برای امنیت غذایی خود تلاش می نمایند (یونس، آیه ۲۴؛ نحل، آیات ۱۰ و ۱۱؛ طه، آیات ۵۳ و ۵۴؛ سجده، آیه ۲۷).

۲- امنیت دامداری: کشاورزی نه تنها تأمین کننده مستقیم نیازهای بدنی بشر است، بلکه به طور غیرمستقیم نیز می تواند بخشی دیگر از نیازهای بشر را تأمین کند که مربوط به دام و دامداری است؛ زیرا انسان با کشاورزی می تواند علوفه مورد نیاز دام های خویش را تأمین نماید تا به این به وسیله از همه محصولات دامی از شیر و گوشت و پوست آنان استفاده کند (یونس، آیه ۲۴؛ طه، آیات ۵۳ و ۵۴؛ سجده، آیه ۲۷؛ عبس، آیات ۳۱ و ۳۲؛ نحل، آیه ۶۶).

۳- تأمین وسایل آسایشی: کشاورزی نه تنها تأمین کننده، امنیت غذایی است، بلکه تأمین کننده دیگر وسایل آسایشی نیز می باشد؛ زیرا برخی از محصولات کشاورزی به طور مستقیم برای تأمین ابزارهای آسایشی مانند لباس، ظروف و اثاث خانه و برخی دیگر به طور غیرمستقیم از طریق دام مانند استفاده از مو و پشم برای اثاث و لباس کاربرد دارد. خدا می فرماید: و خدا برای شما خانه هایتان را مایه آرامش قرار داد و از پوست دام ها برای شما خانه هایی نهاد که آنها را در روز جابجا شدنشان و هنگام ماندنشان سبک می یابید و از پشم ها و کرک ها و موهای آنها وسایل زندگی که تا چندی مورد استفاده است، قرار داد (نحل، آیه ۸۰).

۴- تزیین و آرایش و آرامش: از دیگر آثاری که می توان برای کشاورزی در زندگی بشر سخن گفت، کارکرد تزیینی و آرایشی است که به حوزه روانی انسان بستگی دارد؛ در حقیقت، محصولات کشاورزی می تواند به طور مستقیم، افزون بر تأمین آسایش تأمین کننده بخشی از نیازهای آرامشی بشر باشد که از جمله آنها تزیین و آرایش است که موجب شادی روان آدمی و سرور اوست (آل عمران، آیه ۱۴). البته از نظر قرآن، انسان با کشاورزی به دامداری خدمتی می کند که آن نیز مایه سرور و بهجت انسان است، مانند گله ها و رمه های گوسفند یا اسب های رهوار و زیبا و مانند آنها که هر یک مایه سرور و بهجت انسان بوده و انسان از نظر آرامشی به آن نیاز دارد (نحل، آیه ۶؛ بقره، آیه ۶۹). البته خدا به انسان هشدار می دهد که این امور مورد شیفتگی نشود تا جایی که از خدا و آخرت غفلت شود و انسان چنان گرفتار آرامش و آسایش دنیوی شود که مرگ و قیامت را فراموش کند. (آل عمران، آیه ۱۴).

۵- شادی و تعجب: از نظر قرآن، دیدن رشد گیاهان و سرسبزی مزارع موجب شگفتی و عامل شادی و سرور انسان است که باز به حوزه آرامشی انسان مربوط است (فتح، آیه ۲۹)؛ یعنی کشاورزی به طور مستقیم نه تنها تأمین کننده غذای بدن، بلکه غذای روان آدمی است و موجب آرامش و سرور انسان می شود. از همین رو گفته شده که نگاه به سبزی و گیاهان، آرامش بخش و درمانگر بیماری های روانی بشر است. از نظر قرآن، نخستین کسی که از سرسبزی بوستان و گلستان و گیاهان شاد و مسرور می شود، خود کشاورزان هستند که رشد گیاهان را به چشم می بینند و از آن لذت می برند (حدید، آیه ۲۰).

۶- زیبایی محیط زیست: کشاورزی و سرسبزی گیاهان و محصولات باغی و نباتی موجب می شود تا محیط زیبایی ایجاد شود و بوستان و گلستان و پالیز و جالیز و مزارع سرسبز محیطی زیبا و سرورآفرین و بهجت زا برای انسان فراهم می آورد (یونس، آیه ۲۴).

عوامل نابودی کشاورزی از منظر قرآن

هر چند در تبیین عوامل توسعه کشاورزی به طور ضمنی از عوامل نابودی کشاورزی سخن به میان آمده است، اما برای درک حقیقت و توجه تحلیلی و توصیه ای نسبت به عوامل نابودی لازم است تا درنگ بیشتر و توجه عمیقتری به این عوامل شود که در آیات قرآن بیان شده است. از جمله مهمترین این عوامل مادی و غیر مادی می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- انکار قیامت: انکار قیامت به طور طبیعی بر کشت و زراعت تأثیر مستقیم می گذارد و خدا برای مجازات در همین دنیا منکران را با کمبودهای غذایی مواجه می سازد تا از مسیر باطل دست بردارند (کهف، آیات ۳۲ تا ۴۲).

۲- بلایای آسمانی: مصیبت هایی که انسان با آنها مواجه می شود کیفری یا ابتلایی است. این بدان معنا است که برخی از مشکلاتی که برای کشاورزی پیش می آید به عنوان کیفر و مجازات است نه ابتلاء و آزمون. بنابراین، از آنجا که خدا از طریق اسباب، مجازات و کیفر می کند، همین بلایای به ظاهر طبیعی چیزی جز جنود و لشکریان خدا نیست که موجبات نابودی کشاورزی می شود. سیل یا

بادهای گرم و سوزانی که کشاورزی را نابود می کند و یا شکوفه و میوه بر درختان گرفتار سرما و یخ زدگی می شود، از جمله بلایای آسمانی است که به عنوان کیفر بر کشاورزی وارد می شود. (کهف، آیات ۳۲ تا ۴۰؛ آل عمران، آیه ۱۱۷؛ قلم، آیات ۱۷ تا ۲۵).

۳- بی توجهی به قوانین و سنت های طبیعت: بی توجهی به قوانین طبیعت با کشاورزی در مکان های غیر زراعی و زمان نامناسب، از عوامل نابودی کشاورزی است (آل عمران، آیه ۱۱۷)؛ زیرا در احتمالی، مقصود از «ظلموا انفسهم» کشاورزی در زمان نامناسب و مکان های غیر زراعی است (مجمع البیان، ۱ - ۲، ص ۸۱۹).

۴- ترک انفاق هنگام بهره مندی از محصول: ترک انفاق و بهره مند ساختن مسکینان، از عوامل نابودی کشاورزی است که در داستان صاحبان باغ سوخته بیان شده است (قلم، آیات ۱۷ تا ۲۵).

۵- تکبر و غرور: تکبر و غرور باغداران متکبر، از عوامل نابودی کشاورزی است؛ زیرا خدا چنین افرادی را دوست نمی دارد و آنان را این گونه مجازات و تنبیه می کند (کهف، آیات ۳۲ تا ۴۲).

۶- حکومت فاسد: از نظر قرآن حاکمیت فاسدان و حکومت مفسدان عامل نابودی کشاورزی است (بقره، آیه ۲۰۵).

۷- سیل: چنانکه گفته شد، خدا از طریق بلایای طبیعی کیفر و مجازات می کند که از جمله آنها سیل به جای باران مناسب است (سبا، آیات ۱۵ و ۱۶).

۸- شرک: از نظر قرآن شرک از عوامل مهم و اساسی نابودی کشاورزی است (کهف، آیات ۳۲ و ۴۲).

۹- طغیانگری: از دیگر عوامل نابودی کشاورزی همان طغیانگری است (قلم، آیات ۱۹ تا ۳۱).

۱۰- غرور و خودبینی: از دیگر عواملی است که خدا در قرآن بیان کرده، غرور و خودبینی است (کهف، آیات ۳۲ تا ۴۲).

۱۱- غفلت از خدا: از دیگر عوامل موثر در نابودی کشاورزی غفلت از خدا و تسبیح خدا است (قلم، آیات ۱۷ تا ۲۸).

۱۲- گناه و ظلم: از نظر قرآن هر گونه گناه از شرک اعتقادی تا رفتارهای زشت موجب می شود تا کشاورزی نابود شود (آل عمران، آیه ۱۱۷) (<https://kayhan.ir/fa/news>).

۱۳- کفران نعمت: همان طوری که شکر نعمت، آن را افزایش می دهد، کفران نعمت موجب نابودی می شود. بنابراین، عدم شکرگزاری نسبت به نعمت های کشاورزی موجب از دست رفتن آن می شود (سبا، آیات ۱۵ و ۱۶).

پرداخت و نقش زکات در کسب و کار کشاورزی

علاوه بر این احکامی که در دین اسلام برای کشاورزی بیان شده، توجه خاص اسلام را به این مسئله آشکار می سازد و مهم ترین وظیفه ای که برای کشاورزان بیان شده، پرداخت صدقه است. در قرآن کریم آمده روز برداشت محصول باید حقوق فقیران جدا شود. افزون بر پرداخت زکات که صدقه واجب است، دادن صدقات مستحبی نیز برکت محصول را در پی دارد و دعای خیر فقیران و نیازمندان را در پی دارد که بیمه کننده محصولات کشاورزی از گزند آفات است. زکات تشکر عملی یکی از مسائل مورد بحث در کشاورزی، وجوب پرداخت زکات با شرایط ویژه آن برای عده ای از کشاورزان و دامداران است؛ عملی که به «پل اسلام» تعبیر شده، به گونه ای که هر کس آن را ادا کند، از پل عبور کرده و به سرزمین نورانی اسلام گام می نهد و هر کس از آن سرباز زند، بهره ای از دین نبرده است. کشاورز در برابر سودی که از زمین و طبیعت می برد و به شکرانه نعمت های خدادادی، براساس ضوابط بیان شده در کتاب های فقهی، بخشی از اموال خود را به فقیران و نیازمندان داده و با این عمل، باعث تقویت اقتصاد جامعه اسلامی می شود. وظایف دولت اسلامی در برابر کشاورزان پیامبر گرامی اسلام (ص) باتوجه به دشواری کار کشاورزان و نیز اهمیت اقتصادی کار آنها برای جامعه اسلامی، همواره آنان را مورد حمایت قرار داده و از مسئولان می خواستند مراعات حال کشاورزان را در گرفتن مالیات و نیز ارائه خدمات بنمایند. امام علی(ع) در این باره به سفارش پیامبر بزرگوار(ص) اشاره نموده و می فرمایند: «رسول خدا(ص) دستور می داد که این سفارش را یادداشت کنند که باید به کشاورزان خیر و نیکی برسد؛ زیرا آنان شغل پرزحمتی دارند». توسعه کشاورزی بخش کشاورزی به دلیل آن که کمتر از دیگر بخش ها از شرایط جهانی آسیب پذیر است، هم چنین به دلیل نقشی که در تولید موادغذایی دارد، به تحولات مناسب و ویژه نیازمند است. این بخش که تأمین کننده موادغذایی و برخی از مواد اولیه صنایع کشور است، یک بخش مهم و حیاتی در مجموعه بخش های اقتصادی به شمار می آید. رسالت سنگین در این مورد، باتوجه به ازدیاد جمعیت و اهداف رشد و توسعه اقتصادی، حرکت به سمت خودکفایی در محصولات کشاورزی و بی نیازی از واردات خواهد بود (<https://vista.ir/m/a/oq0wa>). قرآن کریم، اصلاح امور اقتصادی جامعه را در کنار دعوت به توحید، از رسالت های مهم پیامبران معرفی می کند، چنان که تلاش حضرت شعیب (ع) را برای بهبود امور اقتصادی و رونق کار و تولید یاد آور می گردد که به قومش فرمود ای قوم من، خدا را بپرستید، برای شما جز او معبودی نیست و پیمانه و ترازو را کم نکنید(هود آیه ۸۴) و از دخالت مستقیم و برنامه ریزی برخی پیامبران برای امور اقتصادی جامعه به تفصیل یاد کرده است (شاه ولی و همکاران، ۱۳۹۶).

زکات یک فریضه واجب الهی است که در قرآن کریم قرین نماز (اقیموا الصلوة و اتوا الزکات) آمده (حج، آیه ۴۱) و موجب تطهیر روح و پاکی ثروت و مال می گردد (توبه، آیه ۱۰۳). زکات به معنای پاکیزگی، نمو، برکت، خلاصه و برگزیده هر چیز، صدقه و

عمل صالح و آن چه به حکم شرع به انسان های محتاج می دهند و به معنی افزایش نیز آمده است (فرهادیان آرانی و وثوق، ۱۳۹۰). پرداخت بدهی کشاورزان از طریق وجوه زکات موجب کاهش ضرر احتمالی در تولید و ثبات بازار محصولات کشاورزی می شود و از این طریق میل به سر مایه گذاری و کارآفرینی را افزایش می دهد. حتی وجوه زکات را می توان به عنوان منابع مالی خرد و برای رونق فضای کسب و کار بخش کشاورزی و صنایع جانبی، در اختیار واحدهای تولیدی کوچک روستایی قرار داد و صاحبان نیازمند آن ها را تقویت کرد (شاه ولی و همکاران، ۱۳۹۶). در قرآن به مراحل کشاورزی نیز اشاره شده است. از جمله در آیه ۷۱ سوره بقره به شخم زدن زمین و آماده سازی آن برای کشت؛ در آیه ۴۷ سوره یوسف و آیات ۶۳ و ۶۴ سوره واقعه به پاشیدن بذر از سوی کشاورزان؛ در آیه ۷۱ سوره بقره ، به آبیاری مناسب؛ و در آیه ۱۴۱ سوره انعام از درو و برداشت محصولات هنگام رسیدن آنها اشاره کرده است. بنابراین مراحل سه گانه، کشت و داشت و برداشت مورد توجه قرار گرفته است. اما نکته ای که در آیات قرآن بر آن تاکید شده، لزوم پرداخت زکات محصولات کشاورزی هنگام برداشت آن است (بقره، آیه ۲۶۷). مفسران بر این عقیده اند که یکی از مصادیق اسراف آن است که در هنگام برداشت محصولات، حق محرومان و نیازمندان داده نشود و در پرداخت زکات کوتاهی شود (انعام، آیه ۱۴۱). همچنین در هنگام برداشت، حاکم و دولت در گرفتن حق زکات نباید اسراف کند و از دایره عدالت خارج شود. خداوند در آیه ۲۶۷ سوره بقره و ۱۴۱ سوره انعام از کشاورزان می خواهد تا بخشی از محصولات خود را انفاق کنند؛ زیرا ترک انفاق به مساکین و نیازمندان می تواند عامل نابودی محصولات کشاورزی شود (قلم، آیات ۲۲ تا ۳۳). البته کشاورزان هنگام برداشت می بایست بخشی از محصولات کشاورزی را در خوشه های آن برای کشت بعدی یا استفاده در زمان های دور و دراز ذخیره کنند؛ زیرا محصولات کشاورزی به ویژه گندم و جو و برنج به گونه ای هستند که در خوشه خود از بسیاری از آفات در امان می مانند و به سرعت فاسد و خراب نمی شوند (یوسف، آیه ۴۷).

نتیجه گیری

چه زیبا و دیدنی است هنگامی که دهقان و کشاورز بیل بر دوش به گاه غروب خورشید با چهره ای خسته اما امیدوار و با نشاط از سر زمین به خانه باز می گردد و شبانگاه که بر کنار سفره می نشیند ناخودآگاه به خود می بالد که از رزق حلال می خورد و آنچه بر سفره دارد حاصل تلاش های بی پایان و عرق های ریزانی است که از بام تا شام داشته و با بهره وری از آب و خاک توانسته به محصولی دست یابد که غذای او و بسیاری از هموعانش را فراهم می آورد و سبب بقای حیات آنان می شود. و می توان گفت

کشاورزان گنجینه های خداوند بر روی زمین اند؛ چه از آب و خاک، دانه ها، میوه ها، گلها و گیاهانی بر می آورند که از سویی خوراک و بخشی از پوشاک و دیگر نیاز مندی های آدمیان را فراهم می آورد و از طرفی به زمین، زیبایی و طراوت می بخشد و به آدمیان شادابی و امید. سرمایه گذاری در بخش کشاورزی، علاوه بر رشد تولید و اشتغال در این بخش، به رشد تولید و اشتغال در سایر بخش های دیگر اقتصادی نیز کمک نموده و لذا شناسایی عوامل موثر بر سرمایه گذاری در بخش کشاورزی و اتخاذ سیاست های مناسب برای گسترش سرمایه گذاری از اهمیت فراوانی برخوردار است. از بدو خلقت انسان، همواره از محصولات کشاورزی به عنوان اصلی ترین منبع تأمین نیاز اولیه بشر، یعنی غذا نام برده شده و به همین دلیل این عرصه پس از پیدایش و گسترش جوامع انسانی نیز، نقش مهمی را در رفع نیاز افراد جامعه و تولید ملی و نیز تبادلات تجاری بین کشورها برعهده داشته است. البته با مرور زمان و با گسترش فعالیت های کشاورزی در بخش های مختلف؛ زراعی، باغی، مرتع داری، جنگل کاری، دامداری و دامپروری، زنبورداری، پرورش طیور و آبزیان و سایر جانداران مورد نیاز صنعت کشاورزی و ایجاد تنوع در محصولات این بخش، به تدریج این موضوع از اهمیت بیشتری نیز برخوردار شده است.

کشاورزی از آن جهت که مواد غذایی جامعه را تهیه می کند، یکی از شغل های مقدس الهی شناخته شده و آباد کردن زمین خواسته و شغل پیامبران الهی بوده است. اساسا کار هم جزو قوانین طبیعت است و هم جزء قوانین شریعت و دین. و خداوند روز را برای کسب معاش و روزی قرارداده است و همه منابع ثروت را برای انسان و در خدمت او آفریده است و در زمین باغ ها از نخل خرما و انگور قرارداده و در آن چشمه های آب جاری کرده است تا مردم از میوه آن باغ ها تناول کنند و خدا را شکر کنند. امام صادق (ع) فرمودند: خداوند نان را چنان قرار داد که جز با نیروی کار و مهارت و تلاش به دست نیاید تا انسان به کاری مشغول شود و از پیامدهای بیکاری و گستاخی رفاه زدگی و بیهودگی بازماند. بنابراین از دیدگاه قرآن آنچه مورد نیاز انسان برای ادامه زندگی لازم است، در زمین مهیا است اما این امر به معنای آن نیست که کلیه نیازمندی های انسان به صورت بالفعل و بدون کار و تلاش در اختیار اوست بلکه بدین معنا است که انسان باید با به کارگیری روحیه عمران و آبادانی و در سایه خلاقیت و ابتکار و تلاش روزی خود را از منابع طبیعت به دست آورد.

منابع

- رزاقی، ع. (۱۳۸۸). امنیت غذایی از دیدگاه قرآن کریم. فصلنامه اخلاق پزشکی، ۳ (۹). صص ۱۹۰-۱۷۲.
- شاه ولی، م.، خلیق زاده، پ.، و کرمی، غ. (۱۳۹۶). رویکرد ارزشی به کسب و کار و تولید در بخش کشاورزی: مهباسازی برای ترویج سازوکار تأمینی زکات. نشریه کارآفرینی در کشاورزی، ۴ (۲). صص ۱۰۰-۸۷.

- غیاثی، ع.، سارانی، و.، و پاریاب، ج. (۱۳۹۵). سرمایه اجتماعی و اخلاق زیست محیطی کشاورزان. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، ۱۱ (۴).
- قنادی، ع.، و داودی، ن. (۱۳۹۲). ضرورت و اهمیت بررسی خواص دارویی گیاهان ذکر شده در قرآن کریم و احادیث. فصلنامه علمی و پژوهشی طب و تزکیه، ۲۲ (۴). صص ۴۴-۵۰.
- محمدلو، م.، سعدالدین، ع.، و محمدی، ح. (۱۳۹۹). نقش آموزه ها و نهاد های دینی در مدیریت جامع آبخیزها و ارائه راهکارها. دو فصلنامه علمی مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی، ۹ (۱۶)، صص ۳۹۵-۴۳۰.
- یداللهی، ع.، شاهحسینی، ر.، شمس، ع.، و خسروی، ح. (۱۳۹۱). کشاورزی پایدار در قرآن. نشریه دانش کشاورزی و تولید پایدار، ۲۲ (۲). صص ۱۰۲-۱۱.

<https://hawzah.net/fa/Article>

<https://www.isna.ir/news/tabriz>

<https://kayhan.ir/fa/news>

<https://nahad.sanru.ac.ir>

<http://vasael.ir/fa/news/16326>

<https://vista.ir/m/a/oq0wa>